

Ugyanitt, a Zichy-levéltár 486. csomójában van az a két leveles, rongált állapotban levő írás, melyből a verses részt Lukács Pál már kiadta az Irod. Közl. 1929., 225. lapján. A cím szerint a bevezetéssel ellátott imát és verset Bornemissza Váci Menyhát, petneházi pap írta 1609-ben, Várday Kata vígasztalására és Várday Kata ura, Nyári Pál és gyámja, Ecsedi Báthori István emlékéért ídezi fel benne, akik egyekkel ezeltört haláltak el. Lukács tévesen Vak Menyhátnak olvasta. Egyébként szövegkiadása hű, két sortól eltekintve: a 32. sorban „Ide assok fynessege” áll nála „le essek fynessege” helyett, az 52. sorban „sohajtok” „ohajtok” helyett.

Az éneken felismerhető Balassi Bálint egyes, szoltárszerű énekeinek hangulata a nótául választott Ládonyi Sára alkrosztichont viselő énekén kívül (ld. Dézsi Balassa-kiadásában 658. l.). A költemény mindenestre figyelmet érdemel szép ritmusa és egyéni hangja miatt és érdekes módon szerepel itt is, mint a fent közölt szerelmes éneken, a kor sólymászzenvedélye, mely a hasonlatokat szállítja. Az ének példa arra is, mint írtak mások asszonyok nevében sirásokat, minek szokása már régi a magyar költésben; a legrégebb példa egy ismeretlen éneke egy bizonyos Horváth Ilona nevében (1566), Balassi meg szinte műfajja fejlesztette ezt a szokást.

Nyári Pál egri kapitány volt; tőle foglalták el a törökök Egert a vallon katonák árulása folytán. Később ő is Bocskay oldalára állt, mint a költemény másik felidézettje, Nyári vagy Ecsedi Báthori István országbíró, akit a Nyírbátor melletti Petneháza (a költemény elején „petneházinak” van írva) papjának nagyon is volt oka siratni, mert református egyházának megingathatatlan oszlopa volt, Ideje, hogy Báthori napló szerűen írt szoltárparafrízait, melyből eddig csak töredékeket ismertünk és amelyek csak nemrég kerültek elő hosszú lappangás után, végre egyszer nyomdafestéket lássanak, mert bennük az irodalom egy rendkívül érdekes, prózánk történetében jelentős állomást képviselő írórt ismerne meg, aki a kifejezés rejében páratlanul áll a maga korában, sőt Pázmánnyal is felveszi a versenyt.

MAKKAI LÁSZLÓ:

TOLNAI DALI JÁNOS HARCA A HALADÓ MAGYAR KULTÚRÁÉRT

(Adatok sárospataki tanári működéséhez, 1638—1642.)

A XVII. század harmincas éveiben, a feudalizmus előrehaladó bomlásának talaján, Magyarországon is kiéleződött a skolasztikus teológiai világnézet, az egyház műveődési monopóliuma és a latin nyelv uralma elleni harc a polgári kultúra racionalista (részben már ösztönösen materialista), demokratikus és nemzeti célkitűzéseinek érvényesítéséért. A küzdelem kezdetei a humanizmus és a reformáció hazai mozgalmaira nyúlnak vissza, ezeket folytatják és emelik magasabb fokra a puritánusok. Mint a fejlődő, kapitalista csírákat érlelő árutermelésben érdekelt városi és részben köznemesi rétegek szószólói, a magyar puritánusok felvetik előbb egyházi, majd politikai téren a demokratikus önkormányzati elveket, az anyanyelvű népoktatás, a természettudományos művelődés követeléseit s mindezek szolgálatában széleskörű irodalmi tevékenységet fejtenek ki.

A puritánusok kulturális törekvéseinek legkiemelkedőbb képviselője Apáczai Csere János volt s ugyancsak a puritánus mozgalmakba illeszkedik bele Comenius magyarországi működése. De Apáczain és Comeniuson kívül is voltak a XVII. század derekán a haladó magyar kultúrának kiváló élharcosai, akik részben előkészítették, részben kiszélesítették azokat az eredményeket, melyek e két nagy névhez fűződnek. A polgári történetírás Apáczait magányos üstökössé idealizálta, egyáltalán nem, vagy alig véve tudomást arról, hogy munkássága szervesen beletartozik egy olyan mozgalomba, mely a magyar társadalomban csírázó forradalmi törekvések kifejezése volt. Messzemenően kikutatták idegen mintaképeit, de elhallgatták hazai előzményeit, a dicsőítő nacionalista frázisok leple alatt azt a kozmopolita szemléletet sugalmazva, hogy a magyar kultúra megújításúért folytatott harca nem a magyar társadalom belső fejlődéséből fakadt, hanem gyökértelen ideológiai import volt. Így szorult háttérbe és szigetelődött el Apáczaitól nagy előfutárjának, Tolnai Dali Jánosnak alakja.

Tolnai Dali János (1606—1660) a magyar puritánus mozgalom kulturális célkitűzéseinek első öntudatos és harcra kész képviselője volt s kiállásáért a hazai feudális-klerikális reakció részéről a rágalommal és üldöztetések hosszú sorát kellett elszenvednie. Első sárospataki tanársága (1638—1642) idején kifejtett munkásságában megtaláljuk Apáczainak úgy szólván minden törekvését, legalább csíráiban. Tolnai már hazai iskolázatása során, első sorban tanára, a Comeniussal és körével bensőséges kapcsolatot tartó Bisterfeld révén megismerkedett a haladó politikai és kulturális eszmékkel. Külföldi (hollandiai, angolai) tanulmányútja alkalmával szoros személyi kapcsolatokat is épített ki az akkori európai kulturális élet számos élenjáró képviselőjével (barátságban volt Comeniussal, Hartlib Sámuellel, Amesiuszal, talán Miltonnal is) és tevékenyen résztvett a Hartlib köré tömörülő londoni haladó értelmiségi kör kulturálpolitikai eszmecseréiben. Az angol forradalom balszárnyán küzdő értelmiségi vezetők mindvégig fegyvertársuknak tartották őt és évtizedeken át leve-

leztek vele (ezek a levelek, sajnos, kevés kivétellel elvesztek vagy lappanganak). Mikor 1638-ban hazatért Angliából és I. Rákóczi Györgytől megbízást kapott a sárospataki iskola vezetésére, már benne is kialakult az a kultúrpolitikai program, mely Comeniusnál és Apáczainál bontakozott ki teljesen. A skolasztikus filozófia és a formalista klasszikus nyelvoktatás háttérbeszorítása, az anyanyelv és a reáliák fokozott érvényesítése jellemzi Tolnai tanári működését, több mint egy évtizeddel Comenius és Apáczai kezdeményei előtt. Pedagógiai reformjaival szélesebb néprétegekre kiterjedő agitáció párosult, melynek során tömegmozgalmat kísérelt meg maga mögé szervezni s arra is gondolt, hogy az aktív kulturális tevékenységbe világi elemeket is bekapcsoljon (így buzdította pl. Darholz Kristóf középnevelő egy latin mű magyarrá fordítására stb.). A puritánus vallásos ideológia mozgósító jelszavaival sikerült maga köré tömörítenie egy növekvő számú, lelkes értelmiségi gárdát, mely az egyházpolitikai harc mellett és azzal kapcsolatban eleven irodalmi munkásságot fejtett ki, a szélesebb néprétegeknek szánt könyvek hosszú sorát adva ki. Maga Tolnai keveset írt, illetőleg keveset jelent meg tőle nyomtatásban, de mint a puritánus irodalmi tevékenység fő mozgatója, irodalomtörténetileg is fontos szerepet töltött be. Irodalomtörténeti kutatásunk eddig csak a külföldi kapcsolatok szempontjából vizsgálta a puritánus irodalmat, pedig ezen túlmenően ez az irodalom nagyhorderejű szemléleti változást, az olvasók számának hirtelen megszorodását és a nyelv gazdagodását is jelentette a magyar viszonyok között. Ha ezeknek a szempontoknak érvényesítésével újra megvizsgáljuk XVII. századi irodalmunkat, bizonyára Tolnai jelentőségét is tisztábban fogjuk látni.

Az itt közölt forrásanyag Tolnai első sárospataki tanárságának küzdelmes éveire vonatkozik. Az adatok nagyobb részét a történeti kutatás már értékesítette, de korántsem aknáztta ki teljesen. Eredeti szövegekben most látnak először napvilágot. A legfontosabb két kútfő a zempléni egyházmegye jegyzőkönyve, melyet Tolnai ádáz ellenfele, Miskolczi István esperes vezetett ebben az időben, és az ugyancsak puritánusellenes Szilágyi Benjámintól sárospataki tanár, majd sátoraljaújhelyi prédikátor egyháztörténeti műve a szatmárnémeti zsinat (1646) előzményeiről és lefolyásáról. Mindkettőnek közlését megkezdték, de éppen a legérdekesebb részleteknél abbahagyták. Szilágyi művének első részletét Fínkei Pál adta ki (nem egészen megbízható) magyar fordításban a Sárospataki Füzetek 1857. évi folyamában, közlése azonban csak Tolnai tanári működésének kezdetéig terjed. Az itt közreadott részlet a megjelent fordítás közvetlen folytatása. A zempléni jegyzőkönyvet Zoványi Jenő kezdte közzétenni a Történelmi Tárban (1906) és a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárban (X., XII.), de a folyamatos kiadással csak a harmincas évek közepéig jutott el. Tolnai sárospataki működésével kapcsolatban viszont néhány kiragadott részt külön közreadott. Ez utóbbiakat ezúttal természetesen nem közöltük újra. I. Rákóczi Györgynek Tolnaival kapcsolatos levelezéséből sokat kiadtak már (főleg Szilágyi Sándor), az alábbi darabok ezt az anyagot is kiegészítik. A már megjelent és az itt kiadott adatok sem merítik ki teljesen Tolnai első sárospataki éveinek forrásanyagát, mert elsősorban a zempléni jegyzőkönyvben, de más forrásállagokban is még sok vonatkozást lehet találni. El lehet azonban mondani, hogy ezzel a közleményünkkel a fennmaradt források közül a lényegesek most már a kutatók rendelkezésére állanak.* Tekintetbe kell természetesen venni, hogy ezek a források túlnyomó részben az ellenfelektől származnak s azoknak gyűlölködő, torzító szemléletét tükrözik, de még így is kibontakozik belőlük annak az éles harcnak úttörő jelentősége, melyet Tolnai a reakció ellen vívott.

Az itt közölt forrásanyag első csoportja annak a támadásnak a történetéhez nyújt adatokat, melyet az egyházi reakció Miskolczi esperes és Tolnai István sárospataki főpredikátor vezetésével indított a puritánusok ellen, azzal a konkrét céllal, hogy Tolnai János tanári beiktatását, illetve iskolai reformjait megakadályozza. Ezek az adatok arra is rávilágítanak, hogy Tolnai a fejedelem puritánus tanácsadói (Medgyesi Pál és Bisterfeld) mellett a zempléni középnevelő hangadó elemeit is — ideiglenesen — a mozgalom pártjára tudta vonni. A második forráscsoportban a fejedelem magatartására és a jelenlétében lezajlott váradi vitára vonatkozó közvetett adatok vannak, a reakcióval tartó Debreczeni Tamás jószágkormányzó leveleiből. A harmadik csoport Tolnai beiktatásának körülményeit ismereti s néhány utalást ad Tolnai beköszöntő beszédére is, mely, sajnos, eredeti szövegében nem maradt fenn, de mind pozitív javaslataival, mind éles kritikájával méltó előzménye lehetett Comenius és Apáczai híres beszédeinek. A negyedik csoport a Tolnai reformjai közül legnagyobb port felvert (egyébként a kiadott anyagból is jól megismerhető) logikai

* A már közzétett forrásokra, valamint az események összefüggéseire vonatkozólag lásd Zoványi Jenő: Puritánus mozgalom a magyar református egyházban (Budapest, 1911.) és Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudális ellen (Budapest, 1952.).

tanításhoz nyújt néhány adalékot. Az ötödik csoportban a reakció győzelmére, Tolnai eltávolítására vonatkozó források szerepelnek, míg utolsónak az eseményeknek, főleg pedig Tolnai iskolai tevékenységének egyedüli egykorú összefoglalását közöljük Szilágyi Benjamin István tollából. A forrásokat az eredeti helyesírással közöltem (kivéve a központosítást és a nagybetűk használatát).

1

Miskolczi István esperesi jegyzőkönyvéből

1

Hac protestatione facta Iohannes Tholnai non contentus, posthabito legitimo magistratu suo serenissimo principe, nostros primarios in congregatione Zempleni celebrata patronos per literas peculiare requisivit, easque iisdem per egregios Ambrosium Farkas et Iohannem Apacza exhibuit, de quarum tenore mihi quidem non constat, sed domini patroni epistolam tribus sigillis munitam per egregium dominum Ladislaum Vasarheli et alium Thaljensem Szabo Boldisar 19. Novembris per vesperi ad me miserunt, cui haec nomina fuerunt subscripta: Franciscus Szekel iudex nobilium comitatus Zempleny, Franciscus Garai, Basilius Tassi, Iacobus Tusai iudices, Iob Görgei assessor, Stephanus Butkai, Michael Kachiandi, Franciscus de Nagy Raska, Petrus Kozmai, Franciscus Keczer de Lypoch, Nicolaus Bantsi, Ladislaus Vasarheli, Benedictus Fay de Eden, Petrus Domik Suta Janos, Hyeronymus Feja de Rakow assessor. In hac epistola petunt, hog' meg gondolvan az kegyelmelec között levő egyentlenségből következőendő vallasunknak opprimálásat, per bona media pacis kegyelmed az meg nevezet tudos embereket (Iohannem scilicet Tholnai et Stephanum Mohatsi), kivaltkeppen Tholnai Istvan uramat böltsen megh chendesiteni es istenes eggiesegben bekesegre hozni igiekezec etc.

Rebus hactenus sicine gestis, visitatoribus Patakinensibus placuit ad serenissimum principem tales suo nomine scribere literas 27. Novembris.

Epistola presbyterii ad serenissimum principem.

Az atia istennec kegyelmelec az mi urunc Iesus Christusert es az Nagysagod fejedelm szekinec meg erőssödesec szivwnc zerint kivanniuc ez alazatos zolgalatunkat ajanlluc Nagysagodnac.

Nagysagos kegyelmes Urunc es az mi igaz ecclesianknak hwszeges Patronusa, az isten aniazenteghazanac epiteseben valo buzgo gerjedezesec Nagysagodnak jol tudgja mind Erdelben s mind ez egez Magyarorzagban levő keresztenscg, mi penig avagi chiak az egi saros pataki templomnac, parochianac es scholanac epiteseből es azokban tanito szemelekről valo gonduseleseből Nagysagodnak ugian tapasztalható keppen esmerhettiwc. Melnc jo hire hog meszeis az idegen orszagban elterjedven, mi velwnc eggwt az Nagysagod eletejert es jo zerentsejert az istent alazatosan tisztelic. Ennec az Nagysagod istenes kegiesegenecc gwmöltse Tholnai Janos uram felől az Nagysagod sarospataki scholajara nezendő kegyelmes igeretis, meli zerent rendelte Nagysagod ő kegyelmelec az tanito mesterec közze, mivel meg mostan fő mesterre nem lehet Föveniesi Istvan uramnac folio eztendeje leven. De az scholaban valo be meneteleben maga ő kegyelmelec Tolnai Janos uram minemw akadalt es nehesseget szerzet legien meg Angliaban laktaban, el hittwc, hog Tholnai Istvan uram Nagysagodnac ez ideg ertesere adta. Mert debreczeni gwleswnkben arrol ő kegyelmenec ugian instructiot adtunc volt, noha Nagysagod egieb utonnis vegere mehetet volna, mivel Meggiesi Pal uramis jelen volt. Tho'nai Janos uram az mi fiainkat Belgiomban es Angliaban hürwnc es akarantunc ellen hallatlan obligatioival petsetes level alat valo eskwvessel es atokkal kötellezte oli dologra, az mit mi bizoniosan ez ideig sem tudunc mitsoda. Mert oli generaliter vagion az formata, melliet Nagysagodnac in paribus az mint mi előnkbe jöt, be kwldöttwk, hog' akarmitis be fogalhat magaban. Voltac sokan oly iteletben felöle, hog' arminianismust es az angliai puritanismust az igaz keresztenscgben eleitől fogvan be vöt renditől kwldöbözö singularitassat takargatna vele, meli az ecclesiaban az pwpököknek es esperesteknek vigiazasok es iurisdictionok ellen valo anarchiat lattatic teljesscggel parantsolni, az mint olvashatni in Puritanismo Anglicano Amesii capite 2, numero 3. et 6. Nemis ok nelkwl valo penig az ketseg, mert az a karhozatos eretnekseg chiusz most eleb eleb mind Belgiomban mind Angliaban, a holot az mi ifjainc tanulnac. Jollehet ő kegyelmelec vagi szemeben vag' hallasa nelkwl bizoniosan arminianusnac mondotta valaki, az mi tarsasagunkban olliat nem

tudunk. Magais soc maga mentegetesevel az embereket annira vitte, hog' az kik gianakodtakis hozzaja, immar közel letöttec. Az puritanismus felöl penig semmi tagadast nem tezen. elöttwnkis magat nilvan puritanusnac valja lenni. Azert ez minap az Nagysagod istenes szent igiekezetiöböl Tholnai Istvan uram által nekwnc adatot parantsolatjato! viseltetven, ez jelen valo honak 10. napjara Patakra partialis sinatban gwltnwnc vala, hog' az Uy Testamentomot magyar nelwre forditanac meg jobbitasara valo igiekezetewnknben egimas ertelmevel magunkat segitenwnc, az felöl valo vegezeswnket veghez viven, hivatanc Tolnai Janos uramat, hog' debreceni sinatunkban vegezet articulussnc zeren! mind magara s mind scholara nezve ertendöc bizoniosan, mit val, es tudhatncc, mitsoda vallasu embert botsatunc az kulföre az scholaban. Egi nehani postulatomokat iranc eleibe ö kegyelmenc (mellicket Nagysagodnak in paribus be kwldöttwnc), mellicket midön meg olvasot volna, nem akara az Helvetiai Confessio felöl es Palatinatusbeli Catechismus felöl valo leg első postulatomunkat egialtaljaban acceptalni, hanem azt felele, hog' elsőben mindeniket meg akarja olvasni, meliei nem kevesse nevelte az felöle valo gianosagot. Az harmadic postulatomra az felelte, hog' mind seniort, mind az scholanac inspectorit agnoscalja. Az negiedikre azt felelte, hog' semmikeppen ö azt az ligat nem solvalja, sem az levelet, melben magokat egimashoz petset alat es subscriptio alat obligaltac, semmikeppen ki nem adgia. Es ekkepen velwnc concordalni semmi ockal nem akarvan, re infecta kellett chiak el oszlanunc, nem kitsin szivwnc faldalmaval, es mostanis nag' busulással törödwnc miatta.

Most Tolnai Janos nyughatatlankodvan es chiak nem szinten azt chelekedven, az mit Szent Pal 2. Tim. 3. nemeliek felöl mond, hog' Nagysagodra appellalt es Nagysagodtul var promotiot, hanem alattomban Zemplen varmegieiben levö fautorinkat es patronusinkat futtia, söt annira ment, hog' Zemplenben az gwlesben levelet kwldöt es bennwnket (noha az levelet mi meg nem lattuc), el hiszkw, nem kevesse vadolt es magat igazitotta, annira, hog' nekem levelet irtanac harom petset alat es vallasunkon levö 17 patronus urainc subscriptioja alat, melben sommatim arra intenec ö kegyelmec, hog' Tholnai Istvan uramat le chendesitem es Tholnai Janos urammal concordaltassam, mert mindenec fölöt minden dolognak okat Tholnai Istvan uramra harogattia, jollehet semmit ö kegyelme egiebet Tolnai Janos uram ellen nem chelekedet, hanem az mit az ecclesia vegezet, velwnc egienlökeppen oltalmazza. Es az mint mi minniajan, ugi ö kegyelmeis Tholnai Istvan uram kesk Tholnai Janos uramat az scholaban be botsatani es minden akarattal es az Iesus Christusnak az mi urunknak szent parantsolatia zeren! valo keresztieni zeretettel prosequalni, chiak ö kegyelme Tholnai Janos uram az ecclesia postulatominac acquiescaljon. Mellicket szwksekkeppen be kel Tholnai Janos uramnac venni es az ö tarsaival egimashoz valo obligatiojokat solvalni kel. Mert ha nem solvalja es az levelet ki nem akarja adni vagi el szaggatni elötwnc, semmikeppen nem lattuc, hog' rea mehesswnc arra, hog' az scholaban tanitson, mivel felette igen felwnc azon, hog' az scholat, az kut fejet meg fogja veztegetni. Az ecclesian, Kegyelmes Urunc, a temporibus reformationis chiak egi ecclesiasticus ordo volt, melnee dependentiaja az superintendensektöl es senioroktol volt. Ha penig Tholnai Janos uram azt az ligat az ö tarsaival meg akarja tartani, ket fele ordo leszen es soha közzöttöc sincer charitas nem coalescalhat, hanem öröcke alattomban valo gwölöleg lezen es az által az satan magat be turvan, az kerezleni zeretetcnc kötelet el szaggattia es az igaz kereztsenseget az embereknben semmive teszi. Soha, Kegyelmes Uram, illien ligat mi sem az szent irasban nem olvasunc (az meli pelda Nehemiasnal cap. 10. vagon, ettöl az ö chelekedetektöl mindenestöl fogva külömböz, mert az publica principum, sacerdotum omnium, levitarum et totius populi autoritate et consensu löt, es nem magoktol formaltatot irason fundaltatot, hanem az Moses törveniere eskwttenec), sem egieb kerezten nemzeteknek peldajaban nem lattuc. Nemis lehet, hog' senki, privatus ember leven, senkit az ö patronusi es fautori hire es consensusa nelkw, az kiknek imperiomja es iurisdicchioja ala vettetet, semmi kivaltkeppen valo dologra (ha szinte ö magaban jo es istenes dolog volnais) obligalhassa, mert az ötödöc parantsolat azt meg nem engedti. Annakokaert Nagysagodat mint kegyemes fejedelem urunkat es isten utan fő patronusunkat alazatosan kerjwc, meltoztassec kegyemesen Tholnai Janos urammal azt az obligatitot solvaltani es az ecclesia postulatominac vele bona fide subscribaltatni. Az isten Nagysagodat az mi kegyelmes fejedelemaszonunkal, nekwnc kegies patronankal es az Nagysagtoc zerelmes fiaival egietemben eltesse kedves jo egessegben es bekeseget viragzo birodalomban, szegen nemzetwnknc es az ecclesianak oltalmazasara, szivwnc zeren! kivan niuc. Datum Patakini, 27 Novembris 1638. Illustriss'mae celsitudinis suae humillimi clientes Stephanus P. Miscolcius senior, suo et reverendorum fratrum in partiali synodo et visitantium existentium nomine.

(*Protocollum Zempleniense I. 314/a—316/a p. A tiszántüli ref. egyházkerület sárospataki nagykönyvtárában őrzött kézirat.*)

Anno 1638, mivel Tholnai Janos első procitatiojában azzal fenyegetet volt meg, hogy az mi chiuda kivansagunkat másoknakis meg jeleni es arról valo iteleket meg hallani akarja, azoknak neveket catalogusban adni, honnat ha mi bötstelenseg terül reank, ök annak okai ne legienek semmikeppen, es az utan levelet az nemes varmegyeben valo kerzietien patronusinknak Farkas Ambrus es Apatza Janos által beadvan, ő kegyelmek harom petset alatt levelet küldtettenek, melben engem arra intettenek, hogy Tolnai Janost Tolnai Istvannal per bona media pacis megeggyesitsem, mely level alatt 16 nemes embereknek volt subscriptioja. Ő kegyelmeknek level alatt meg nem feleltem, hanem assumalvan magammal Tirnaviús, Simandi, Beniei uramekot, 6. Decembris Zemplenben menven es notarius Katsandi Mihaliál es Torma Andras uramekal eggüt leven, az Tolnai Janos es az ecclesia közöt valo villongast ugi referaltam, hogy mind az kettő ditserven processusunkat approbatta. Masodnap 7. Decembris az kerzietien fautorok Butkai uram szallasan eggüt leven, oda hivattanak et post benedictionem impertitam az aztal megé ülven, azon exordialtam szomót, hog' az minemü irast Tolnai Janos ő kegyelmeknek be adot es attol inditva nekem irtanak, hitelt advan az ő irasanak, azonkeppen az en mostani feleletemis ő kegyelmek elöt legien hiteles. El kezdven azon, hog' ő kegyelmek minemü affectussal legienek mostan Tolnai Janoshoz es Mohatsi Istvanhoz, annakelötte nagjokkal voltunk mi ő hozzajok, meliel azzal bizonyitunk, hogy promotiojokra igickeztünk, de minek utanna felölök ellenkező hirt hallottunk vele lakot academicustol, elebbeni affectusunk annira megvaltozot, hogy sine examine nem meresztettük az pataki scholaban be botsatani, hanem egi nehani postulatomokat lamasztottunk eleiben, meliekre ha subscribalt, mennien eleb dolgaban. Mondottam itt, mivel nekünk chiak Tolnai Janossal volt dolgunk, kivantuk, hogy resolvalja magát az ecclesianak, ő penig magatol nem akart resolvalni, hanem arra ajánlotta magát, hog' velünk meg eggiez, ha Mohatsitis az partialisban be botsattuk. Nem akartuk penig be botsatani, mert neki mas seniorja vagion es ott igazitsa dolgot. Ez szomra Butkai uram mindgiart interrumpalta szom es nagy affectu praeconcepto monda, hog' Mohatsit nem kellett volna arcealni, hog' Tolnaival egbe ne jöne közinkben, de ez assertionak okat nem adta. Ezek utan az ecclesia postulatomit elől szamalvalan es kire mit felelt Tolnai, rövideden meg mondván, vice ispan Butkai uram ezt monda: II. Tolnai es Mohatsi keszek, az mint nekem irtak, az Helvetica Confessio es az Palatinatusbeli Catechismus szerent tanitani es azon megis eskünni. III. Az ligat — — — — [egy szó kiszakadt] nem akariak sem — — — — [kiszakadt] rescinda ei, mert lelkek esmeretit sertene. IV. Ha eggiektis az ecclesianban nem admittaljuk, az ecclesianak hajoja el merül es ti predikatorok leszteek okai. V. Akarjak, hog' admittaljuk, am bator valami dolog volna is benne, hiszem ugimond inspectorok vadnak, kik ha heltelen tudomaniokat eszekben vejdik, — — — — ki vetni öket fiztekből. VI. Midőn mondanok, hog' Tolnai Janos puritanusnak mondotta lenni magát, Butkai uram igi replicalt, hog' azert puritanus, mert tisztan akár elni. VII. Mikor azt mondottuk, nem igazan irta volna ő kegyelmeknek, hog' az töb postulatumokban eggiezet velünk, holot az elsőbennis meg nem eggiezet, mert chiak azt mondotta, hog' mind az — — — — elsőben meg olvassa, erre Butkai uram ugi felelt, hogy meg haborítottuk volt ehnejeben, mert keménien bantunk vele es nem ugi kellett volna. VIII. Midőn Tolnai Istvan uramot vadolta volna Butkai uram, mi penig azzal mentenénk, hog' Tolnai Janos uram promotiojában munkalkodot volna, erre azt mondotta, hog' oltalmazzon isten mindent oltjan promotiotol. IX. Mondottak ezt is nemeliek, mint ha az hordozna minket: mivel ök istennek szenteltek eleteket, de mi az kilső dolgoknak adva magunk, restebbek vagiunk kelleltinel az isteni szolgaltaban, de ök serenibek. X. Mintegi sugva mondottak, fejedelem urunknak valaki tanatsul adta, hog' Tholnai Istvant removealja inkab Patakbal, hogsem Tolnai Janost. Bodor Benedek is rebesgette ezt. In summa initio dietum mendacium ita praeoccupavit vice comitis aures, ut posteriori loco prolatam veritatem floccipenderet. Itaque ante auditam partem accusatam chiak paraztul beszelt velünk, noha vegezetre követel imgy amugy. Finivi sermonem: ha mi az ő kegyelmek intesere keszek vagiunk, hogy bekesegesek legienek, vice versa ő kegyelmekis Tholnai Janost hasonlatoskeppen intsek, hog' az ecclesianak postulatomira subscribaljanak, aliter mi nem leszünk semminek okai, se sic discessum est. In atrio domus vice comes uramot kertem, ez utan mind addig is ellenünk valo vadoio szot be ne vegien, hanem ertse meg az mi magunk mentsegetis es ugi pronuncialja. Monda erre, hogy cautelaval irtatta az levelet. En contra, semmi, cautela nintsen benne, es eo mint egi le vona szemére homlokot.

(Protocollum Zemplentensé I. 229. p. előtti melléklet.)

II

Debreczeni Tamás prefektusnak I. Rákóczi Györgyhöz írt leveleiből

1

Sárospatak, 1638. december 2.

...Varadra hogy be kell mennőnk Tolnay urammal, Nagysagodnak ket vagy harom leveleiből is ertettem, de mellik Tolnay urammal, nem tudom. Mindazattal ugy remellem, Tolnay Istvan urammal. Ha az Ur Isten azt aggya ernem, Kegyelmes Uram, az Nagysagod kegyelmes paranczolatjat teljesitem ...

2

Sárospatak, 1638. december 12.

...Tolnay Janos uramat, ha azt erem, Kegyelmes Uram, be viszem Varadra ...

3

Sárospatak, 1638. december 28.

...Tolnay Janos uramatis, ha eljő, beküldöm. Tegnap kültem kocsit erette. Miben legyen az ő kegyelme állapotja, informallja elegendendőkeppen arról Nagysagodat Tolnay Istvan uram. Kegyelmesen megítilheti Nagysagod, hogy nem ok nélkül talalt volt akadalt az ecclesia dolgaban ...

4

Sárospatak, 1638. december 31.

...Tolnay Janos uramat megh kerestettem es im Nagysagod kegyelmes paranczolatya szerent be küldöttem. Mohacsi uramat az szépsiek vittek praedicatoroknak. Ha Tolnay uramat hamar feltalaltathatom vala, mind együt mehetnek vala Klobusicki uramekkel, de nem talaltak sem Gönczön, sem Szepsiben az kocsival, azért maradt hatrabbi be küldese ...

5

Sárospatak, 1639. január 11.

...Tolnay uramek megalkuvasokat örömet hallottam, mely meg lehetett volna az előttis, az menyit dolgokban ertettem, ha Tolnay Janos uram rea ment volna az obedientiara es az reversalisknak ki adasara ...

(Országos Levéltár, Kamarai lt. Archivum familiae Rákóczi.)

III

Miskolczi István esperesi jegyzőkönyvéből

1

Olaszliszka, 1639. március 18.

Miskolczi István I. Rákóczi Györgyhöz

Alazatos szolgálatomat ajánlom Nagysagodnak mint kegyelmes uramnac. Istentől ő szent felsegetől kivanom Nagysagodnak viragozo egesseget es soc ezteendőkre terjedő chiendez birodalmat az ő aniaszentegyhazanac es abban vitezkedő kereztieneknek lelki örömökre. Kegyelmes Uram, noha nem kellene nekem Nagysagodnak terhes gondait ujab gondokkal többitenem, mindazonáltal inspectori tiztemtől kénszeritetem Nagysagodnak intimalnom az pataki scholanak állapotiat, hogy az Nagysagod orvoslo keze által regien immar jobbulast, mivel Tholnai Janos uram, ki maga felől arany hegieket ígért, de még ez ideig chiak homokotis nem adot, mert eddig valo inteswnkel Tolnai Istvan uramal keveset hasznaltunc. Tudom, Nagysagod jo instructioval botsatotta volt ki, de ollian meg altalkodot

elmentől viseltetie, hogy az mit nem akar, akar ki parantsoljais hog' meg legien, sém mi kepen nem chielekedí es felőle valo varakozasunknak még eddig egy pontbannis meg nem felett. Az iffiusagnac nag' karaval es az jo időknek héában varo el mulasavalis, semmit nem gondol. Nagysagodnak igerte, hog' az ecclesia postulatominac subscribal, de mi előttwnc igen tagadgia. Ket izben mentem fel Patakra, hog' az scholaban introducaljuc, de mind az kétszer hiaban faradtam, mert az ecclesia postulatominac nem subscribalt. *[Innen a levél befejezéséig áthúзва.]* Nemis akar subscribalmi, es azért nem vihettwc be. Elsőben cavillalt s azt mondotta, hog' az mesterseghez valo buzgosaga immar meg hidegwnt es inkab praedicatorra leszen. Masod izben fel menvén, beteggé tőtte magát. Maga Beniei uramtol adatot az szoo, hogy beteg nem volt, de az introductiora késsege nem volt. Kegyelmes Uram, az pataki ministeriomtol ezeket hallom Tholnai uram felől, hog' az scholaban nem akar lakni, maga az paztornac az juhokhoz közel kel jarni, hanem az hostatban az Valerius uram haza elleneben, ottis latic penig. Az hova mioltatol fogvan költözöt, az templomban nem volt, maga ha meniegzőben el mehetet, az templomban inkab el kellet volna menni, scandalomot ne adna. Mikor templomban megienis, sem az praedicator, sem az mester uraimmal az deaksg utan egi comitivaban nem jár, hanem kwlön maganc liber baro modgiara. Maga viselete merő azon phariseussag, mert lattatic kwlsőkeppen alazatosnac, de belsőkeppen tellies akarattal, annakokaert talam azert kivant Nagysagodtol ki kwldöt supplicatiojaban plenipotentialis mesterseget, mert senkitől nem akar dependealni, chiak magat tartia tudos embernece lenni, egiebeket chiak gombáknak esmer, maga az poeta mondasa zerint: didicisse fideliter artes emollit mores. Azt mondgiac Kegyelmes Uram, dimidium facti qui bene cepit habet, ő penig mestersege kezdetiben semmitis nem chielekedet, azert derekas dolgot alig remélhetwnc felőle. Szivem szerent banom az ifjusagnac nagy kárat, Kegyelmes Uram, de hog' tőlem nem lehet meg orvoslása, azert irom ezeket Nagysagodnak. Nagysagodat alazatosan kerven, serio parantsoljon Tolnai es Beniei urameknak, mert az többi eljarnac tiztekben, meg emlekezzenec kötelessegecről, legienec az superiorokhoz engedelmesece, hwsegesen es hasznoson tanitsanac, nem ugy mint eddig, hogi az Jeremiasnal istentől monlot atkot el tavoztathassac. Az Ur Isten Nagysagodat szerelmesivel etelben es egessegeben tartsa meg az ecclesianak hasznara. Datum Liscæ 5. Martii 1639. Nagysagodnak alazatos szolgatskaja. *[A következő pólás szintén áthúзва.]* Kegyelmes Uram, talam inkab fel kerkenénece az negligens mesterce, ha Nagysagod nekem es Tholnai Istvan uramnc irással parantsolna, hog' tiztwnc szerent autoritative parantsolnanc az mestereknek, jarjonac el fideliter tiztekben, az mestereknek viszontag, hog' admonitionkat meg fogadiak, mert ha engedtlensegeben talaltatnac, prebendajoktol meg foztatnac, mert tantum operarius dignus est mercede non otiosus, mely irast oztan mutassunc meg az mestereknekis, ne iteljek azt, mintha chiak bosszusagbol intenenc es feddenénc őket. *[Az áthúzott részek helyett a következőkkel folytatja a levelet:]* Okat nem tudhattam, hanem az pataki Szabo Benedektől mostan hallottam, kinec maga Tholnai Janos uram mondotta, hog' az mostani mesterce neki discipulusi, es nem akar subjacealni, meddig az első mas tiztre ki nem megien. Minapiban erkezet hozzam az tokai seniornak levele, meliet Patakra menven az ministeriommal communicaltam. Teczet ő kegyelmeknek, hogy Nagysagodnak in specie be küldgiem, meliet be is kwldöttem, hogy Nagysagodtol vegiwnc tanusagot, mihez tartsuc magunkat. Annac az levelnece continentiajat es szandekunkat Tholnai Janos uram megertven, mingiart masodnap ala jöt hozzam, es az mire eddig soc inteswnkelis nem vehettwc volt, igerte magát az subscriptiora, de meg mondottam, hog' az mi tanatsbol ment ki, magam meg nem masolhatom. Nagysagós Uram, chiuda elmevel biro Tholnai Janos uram, mert mesterseget akarvan viselni, ugi hallom, hog' az scholaban nem akar lakni, sem Föveniesi, sem Valerius urammal nem szol, nem beszél, templombanis egi comitivaban eddig nem jart, hanem Dominica Quadragesimæ, tettetü magát kwlsőkeppen alazatosnac lenni, de belől teljes nag' akarattal, ha lehetne, mastol örömece nem függene, maganal senkit sem jamborabnac, sem tudósbnac nem tart, meg nem emlekezven Urunknak az tanitvanioknac mondot parantsollatiarol Luc. 22. qui maximus est inter vos, esto sicut minimus. Nagysagod elsőben irással parantsoljon nekem es Tholnai Istvan uramnc, hog' tiztwnc zerent autoritative parantsoljunc az mestereknek, hog' ha negligensece lejendnece, prebendajoktol meg fosztassanac, meli Nagysagod mandatomat mutathassuc meg az mestereknekis, hogi ne iteljenec azt, mintha nem tiztwnc zerent, hanem chiak bosszusagbol admonealjuc őket. Az utan Tholnai es Beniei urameknak, mert az többi el jarnac tiztekben, parantsoljon Nagysagod, hogi az superioroknak engedgienece, hasznoson es hwsegesen tanitsanac, nem ugy mint eddig, hogi az Istennece Jeremiasnal mondot atkaban ne essenece. Az kegelmes Ur Isten Nagysagodat szerelmesivel etelben, egessegeben tartsa meg az ecclesianac hasznara. Irtam Lizkan, 18. Martii 1639. Nagysagodnak alazatos szolgatskaja.

(Protocollum Zempleniense I. 323/a—324/a. p.)

Anno 1639, 17. Aprilis hora 4. meridiei. Posteaquam Iohannes Tholnai subscripsit ecclesiae postulatis Patakinis, praesente me, domino Stephano Tholnaeo et Paulo Ardai collegae templi Patakinensis, sequenti die, id est lunae post horam matutinam septimanam introductus est in gymnasium Patakinense, multis comitantibus. Ex ecclesiasticis adfuit mecum dominus Stephanus Tholnai cum uno collega, Iohanne Simandi, Iohanne Beniei, rectore Stephano Föveniesi, professore Davide Valerio, collega Iohanne Beniei, ex nobilibus domino Georgio Chernei cum filio Valentino, provisore Benedicto Bodor etc. Tholnai habuit non orationem, sed satyram plenam maledicentia, mendaci calumnia in pastores Ungariae diu conceptam, saepissime apud nobiles et plebeios plusquam millies coctam et decoctam, tandem zelo plus quam satanicam egestam, contra subscriptionem ad ecclesiae postulatum seztum, quod his verbis conceptum est: Quod ministerium ecclesiasticum in Ungaria et Transylvania, cuius membrum se agnoscere debet, non traducet, nec in persona cuiquam ministrorum detrahet aut eius famam quoquo modo laedet. Ego quia cum stercore certare nolui, nec malum pro malo reddere, tali usus sum in nobili panegyri sermone. Ornatissimi liberalium artium studiosi, filii in Christo Iesu charissimi, quod Dominus bene vertat, ex clementi munificentia ei vere paterno serenissimi principis domini et patroni nostri benignissimi idultu en iterum quartum praeceptorem in hoc gymnasium solenniter introductum praestentem sistimus. Quem iam pridem quoque stitissimus, nisi incompti quorundam mores sancto ab hoc proposito nos avertissent, quos generosa provida illustrissimi principis cura in oblivionem abire iussit. En illum ipsum praesentem iam offerimus, ea spe freti, quod sicut praes se fert sanctiva eruditione, honesta conversatione, sollerti diligentia, ita vobis lampada praefert, ut omnium vestrum expectationi ex voto respondeat. Quod faxit ille, cuius factura omnes sumus. Quia vero sine Dei nomine nihil est in homine, nihil est innoxium, vestri erit officini, optimi iuvenes, Deum pro praeceptore vestro orare et exorare, ut ipsum cum aliis informatibus vestris valentem et vigentem maximo scholasticae iuventutis commodo diutissime conservet, laboribus scholasticis ex alto benedicat, felicique tandem eventu coronet. Deinde ut eidem praeceptorum vestro in omnibus honestis, licitis et proficuis rebus debitum praestare officium, mandatis eius ita obaudite, ne protervia cuiusquam aut fervori eius in docendo obicem ponat, aut condiscipulis suis remoram pariat. Ipse quoque Dominum precibus meis fatigabo, ut cum docentium, tum discipulorum mentes sua gratia illuminet, ingenia capacia, mores reddat dociles, studiis vero benedicat et ut praesente et subesse in sancta charitate noveritis ad laudem Domini nostri Iesu Christi, amen. Contra illam satyram maledicam 19. Aprilis protestationales literas transmisi Patakinum gymnasii rectoribus domino Stephano Föveniesi, Iohanni Erdő Beniei et domino professori Davidi Valerio, necnon eiusdem gymnasii alumnis, ut quae adhuc ex satyra memoria tenent, in chartas commendent et cum opus erit, fide mediante producant. Eodem die satyram illam in nos directam ad notitiam dedi reverendis et clarissimis viris domino Stephano Kereszeghi superattendenti Transtibiscano et domino Danieli Varsani pastori Thokaiensi et seniori Abauyvar et Thornae.

(*Protocollum Zemleniense I. 325/b—326/a. p.*)

Acta post horam quintam nocturnam 26. Ianuarii (1640). Tholnai Istvannac szavat az tegnapi disputatiokor mivel Tholnai Janos pataki mester altal öltötte volt, vadolvan elsöben heterodoxiaival, az utan haeresissel, arra Tholnai Istvan excandesceval, hog' ha valamit ejtet valamit ki in fervore disputationis szajabol, de nem tanitana heterodoxiat, azt mondotta neki: mentiris, mentiris asine, Tholnai Janos regeralta. Annakokaert masod nap nem hadtam az szikrat fellobbanni, hanem harangozás előtt ex presbyterio hazamhoz hivatlan consensusokbol, mind az két Tholnait fraterne megfeddettem. Tholnai Janosnac azt mondottam, hog' ott teljesedett be amaz mondas, quit dicit quae vult, audiet quae non vult, nem kellett volna ő neki kezünc ala szollani, mivel az ő satyraja miat ugí annira nem esmerjü felünknek, hog' még az opponentiatis nem offeraltam neki, és meddig azt az motskot követesevel le nem mossa, nemis agnoscaljuk. Ha penig megis ugian szolni akart, nem ollian mergesen kellett volna szollani. Az töb szava között azt mondotta, hog' ő senkinec nem vétet, mert ő arrol szollot, az ki oljan. En erre: engem ugimond nem inspectoresnac, hanem destructores scholaenec mondottal, nintsen penig töb inspectora az pataki scholanac, hanem en, es mostan Tholnai uram, kiket ez orszagnac nagí meltosagu emberi töttenec inspectoroknak. Erre azt monda, hogí el az isten, en kegyelmedről semmi gonoszt nem mondottam, hanem azt Tholnai Istvanrol mondottam. Kérdem, ugian nem mondottade

en rolam. Monda, isten lattia nem mondottam kegyelmedről. En erre: ha ugi vagion, ugimond, kövessük meg egimast, es kezem ki niutvan, szekiből felkölt es az presbyteriom-nac hatuljan felém jövőn, kezem fogta es ugi eggiesültünc megh. Tholnai Istvan meg haraguvan monda, hagi soha azt az gialazatot el nem szenved, hanem avagi ha még akar hazasodni, avag' papsagra akarja magát inauguralni, de törveni utan niul hozza. Melre az presbyteriom felindult es kertőc mind kettőt, hagi concordaljanac. Tholnai Janos kész volt ugian rea, de Tholnai Istvan dult fult, hanem hog' mondam neki: eddig kegyelmedet chiak intettem, de immar autoritative parantsolom, eggiezec megh, imigy amugy concordalac. Es vegezetre intettem, hog' senki közzülök camarinám in posterum ne moveat.

(*Protocollum Zempleniense I. 347/b—347/a. p.*)

IV

Levelek a logikai tanítás körüli vita idejéből.

1

Kemény János I. Rákóczi Györgyhöz.

Sárospatak, 1640. október 10.

...Eő Nagysaga [Lórántffy Zsuzsánna] mind maga s mind mi általunk eleget munkálódék abbann, mikeppen Tolnay uramekat kiváltképpen az tanítás dolgából meg egyeztet-hette volna, de differálódni kelle Nagysagod eleiben. Nagysagodnakis pedig azt communicálni kelletik ide ki való püspök uramékalis, melyekett Nagysagodnak oretenus jobban referalhatunk...

2—3

Debreczeni Tamás I. Rákóczi Györgyhöz.

a) Sárospatak, 1640. október 21.

...Tolnay Janos uramis Zikzora leven, utanna kültem es Zerencien adatok kocsit alaja, kiserőket melleje, hogy mig ide jőne, addig Debrecen fele mehessen...

b) Sárospatak, 1640. november 2.

...Tolnay Janos uram ithon ninczen, Zikzora ment Debreczenből. Tholnay Istvan uramnak olvasni attam Gelei Istvan püspök uram levelet, meg olvasta s en is meg olvastam. En logicat soha nem halgattam, nem tanultam, de ő kegyelme püspök uram, Meggiesi uram es professor uramek egyenlő discursusokból az Keckermanus logicajanak, mint tanult es tudos emberek a minemő titulus adnak es miczoda hasznat mutogattyak annak az logica-nak, kar volt volna ebből az nevezetes scholabol ki veszni. Nem ok nélkül nem szenvedhette Tolnay Istvan uram annak elhagyását, istenesen elmelkedik jövődöreis, nem csak mostanra ebben Gelei Istvan uram, mert lehet ebben az Tolnay Janos uram dolgaban affele, es arra nezve ugyan jobb volna ki hoztatani, mint it tartani, mert ha ezt az Keckermanust kel tanítani immar az ő akarattan kívül, csak corruppalja, az mint maga is publice meg monda, hogy ha azt tanítottais, de ő refutallia. Ahol javallia, tanítottá, ahol nem, el haggya s így csak vesztegetődik az iffiusagnak elmeje, ha azt ő nem tanította, penigh ha nem mas mester, mit tanit ő fő mester leven, az volna az fő, melyet tanítani kellene. Mostis az fő mesternek jaro borokat nem akarja ő be szedni, hanem az penz fizetést fogja inkább venni. Egy szőlőtis Benyem, ki az fő mestereké, az coetusnak engette, nem mivellette ő kegyelme, kit enis későn tuttam meg, most immar az deakok szedik meg, minthogy ők mivellettek, de ez utan nem engedem meg, hogy az miat ez utan az fő mesterek es deakok közt valami egyenetlenség ne eshessek. Ha megjő Tolnay Janos uram, az püspök uram Nagysagodnak írt levelet ő kegyelmevel meg olvastatom is specie, lassa, hogy püspök uram írása, azutan Nagysagodnak meg küldöm in specie, pariajat penig be tetetem az tarhazban, hogy ittis meg maraggyon, mert melto meg tartani, ez utannis hozhatnak Angliabol több üllyen veszekedest...

(*Országos Levéltár, Kamarai lt. Archivum familiae Rákóczi.*)

Miskolczi István esperesi jegyzőkönyvéből

Miskolczi István I. Rákóczi Györggyhöz

Ólaszliszka, 1642. augusztus 8.

... Kegyelmes Uram, noha varakozasommal későbbén vöttem 8. Augusti Nagysagodnak két levelimre való valasztetelet, mindazonáltal az mint az deakok mondgyak, sat cito si sat bene. Tolnai Janos uram niikeppen mentette legyen Nagysagod előtt magat, ő maga tudgya, keszületlen tudom Nagysagodhoz nem ment. Miert, meddig s mi vegre introducaltatta ujobban az scholaban, annakelőtte praefectus uramtól meg erttetem volt. Ollian nagy fejedelmi kegyelmesse az Nagysagodtól Tolnai Janos uramhoz, mellyet en, ha annyi kart töttem volna, Nagysagodtól kerni magannak nem mereszlettem volna, hanem csak nyakaniot hajtottam volna. Ő is nem emleltte volna bizonyara, annal inkább, hogy ecclesiai személy, mert az mely szolgálva tudva nem cselekedő uranak akarattyat, nagyob büntetést erdemel az tudatlan szolganal, az mint idvezitőnk írvan hadta. Tolnai Janos uram szolgálva volt, tudtais tisztit, mert az pataki gymnasiumnak törvényiben meg olvashatta, mi is penig szama nincsen, menyiszer admonealtuk, de megis harom esztendeig nem cselekedte. Osztan, Kegyelmes Uram, Nagysagodnakis nagyob tekintetenek kellet volna lenni az kar valót iffjusagra, kikből meg isten nagy embereket eppit, hogy nem mint az kart tötte emberre, mert neki semmie nem faj, de az deaksagnak oda vagon ideje, költsege, öltözeti es nagy varakozasa, mely többbe hozzajok meg nem tei. De en mindazáltal az Nagysagod kegyelmes iteletit, mint isten emberenek teczeset, igen javaliom. Ha en rajtam allot volna, in exemplum aliorum rectorum scholae szo mondattan nem türtem volna, hogy az ő utanna követközendő pataki mesterek is tanultak volna rajja, mert ugyanis az büntetlenség mint occasio facit fures. Meg mostanis arany lidat csinálnék neki, ha tőlem lehetne, hogy menne hamar, de Nagysagodnak nem akarok praeducalni. Adgya isten, töb zuzavar ne következzeek köztünk laktaban, Nagysagodnak újabb lelki serelmere...

— (Protocollum Zempleniense I. 388/a—389/b. p.)

Miskolczi István Debreczeni Tamáshoz

Ólaszliszka, 1642. november 21.

... Az regieknel közönseges volt emez mondas: Aphrica semper aliquid novi adportat, de mi az pataki scholanak mostani zuzavaros allapottyarol azont meltan mondhattuk. Mert noha Tolnai Janosnak szekere ruda alkalmason ki kezdet volt allani, mindazonáltal talallattanak nemely deakok, kik az benyei szüret előtt ejjel jötenek volt hozzam es akarattyokot meg mondottak Tolnainak meg marasztasa felől, de en inhibealtam, sőt ugyan profestaltam, hogy ő Nagysaganak ne irjanak, de ők ezt ugyan nem fogadtak, maga urunk leveleben imez particulat ugyan elolvastam előttök, hogy tovább nem tartoztattya Tolnait, hanem csak meddig valahova vocatioja leszen es deakja erkezik onnat belől. Immar micsoða valaszok lött, nem tudom, de bizonynal ma erttetem, hogy tumultualni kezdettek. En azert őket meg intettem, hogy minden haborgastoi meg szünyyenek es varjak az ecclesianak mostani irasara ő nagysaganak valasz teletelet. Banom, ha ő nagysaga az nekem töt feleletit el felejtette es az scholaban ismet meg marasztotta (holot miskolci főpapsagra nem csak hivatala volt, de meg igerkezettis, annak felette bizonyos szamu hordos boraitis Miskolczra vitette, hogy az biro penze tegye neki), mely ha ugy leszen, mivel ennyi sok irasomnak, melynek nemellyikeben az ő nagysaga kivansaga szerent conscientiamot is odairtam (mellyet nem embernek, hanem istennek tartok) semmi hitele nincsen es mind csak az Tolnai Janos böcsülletit viseli maga előtt, az ecclesiara penig semmi respectusa nincsen, en az inspector-sagnak mindaddig le mondok, meddig az ecclesianak mostan be küldött levelere kivansaga zserent az ecclesianak nem resolval. Ugy fogja aztan ő nagysaga eszeben venni, mely igen nagy kart töt legyen az pataki scholanak az ő nagysaga praedudiciomja, praconcepta opinioja es az en irasomnak nem hitele. Kegyelmed is interea intesse meg mind egyiket, mind a masikat, hogy az valasz tetelig legyenek csendesseghen...

(Protocollum Zempleniense I. 397/b—380/a. p.)

Par epistolae venerabilis presbyterii nomine ad serenissimum Transylvaniae principem Patakini 28. Novembris scriptae, cuius summa fuit Iohannem Tolnai removendum esse ex gymnasio Patakinensi, nisi adhuc maius malum velimus ut occupet gymnasium. Sed ad has presbyterii literas a principe nullum responsum accepit presbyterium. Coeterum quando Miscolciensibus ad primariatum sese Iohannes Tholnaeus obstrinxerat data dextera, et interim nescio quid apud se moliens, ad quaesitum Miscolciensium respondit sese propter specialem principi suo factam obligationem ante completum anni terminum Patakino excedere non esse integrum, Miscolciensis senatus me per epistolam petiit, vellem Iohannem Tolnai officii sui admonere et promissum adimplere, ego hasce commonitorias misi Iohanni Tholnai:

Heri, id est 4. Decembris per literas a senatu reipublicae Miscolciensis fui requisitus et hortatus, ut sponsorshipem dextrae tuae manus sanctione compromissam de futuro apud ipsos primario pastore liberatum ires, ne si contraivens iuridice tecum procedant. Si res ita se habet, merito illi me, ego vero Te per praesentes et requiro et simul paterne moneo: velis meminisse nonnunquam promissum cadere in debitum et quibus quid quave via promiseris, sine ulla animi tui fluctuatione aut simpliciter praesta aut nega, ne illi proverbio Charetis pollicitationes subiaceas. Negare vero quod sancte promisit, in virum bonum non cadit, quandoquidem promissum hoc tuum nec illis, quibus promisisti inutile est, nec Tibi plus nocet, quam illis prodest, praeterea nec coactus metu, nec dolo deceptus promisisti. Sed forsitan serenissimi retentionem praetexis? quam Tibi nonnullorum decipulorum discipulorum, volebam scribere, fucosis inescationibus sponte paratam reor. Nugas illas ego nugacissimas autumo, hoc novisque tui decipulas praesagio. Contra quam sua serenitas ita de Te mihi scripsit: illyen valasza vagyon tölünk, mennyen haza, az deaksagot tanítsa sincere, hasznoson, az ecclesiától eleiben adot mod szerent addig, mig hivatala leszen valahova, az utan mi nem tartoztatnyuk, cui ut contrarium sua serenitas statuat, absit ut credam, in cuius ore non sunt verba puellarum foliis leviora caducis. Quia vero Tibi bene cupio, accipe cautionem eaque infortunium tuum mature praecavere discito, ne spartam quae nunc Tibi divinitus obtigit suscipere praetermittas, ne et serenissimi indulgentiae nostraeque hactenus patientiae erga Te exercitare poeniteat, praecipue si summo iure mihi Tecum agere oporteat. Meminisse namque debes, quod nec nos latet, qualem in Germania vitam vixeris, quomodo fraternitatem nostram, quam necdum videras, multo minus noveras, mordace Tua satyra contra nonnum decalogi praeceptum orco devoveris, conditiones a venerabili presbyterio ad subscribendum oblatas et bona conscientia a Te subscriptas die statim sequenti et deinceps violaveris. Sed et illud, quod adhuc sanguinem innocentem in manu habere credaris, quae Tibi et bis similia apud nos postmodum obicem sunt positura. Quod ne fiat etiam atque etiam peto, elige quod consultius Tibi honoreque tuo magis proficuum iudicas. Hunc Tibi mentem Deus ingeneret, in quo vale et plurimum salve.

(*Protocollum Zempleniense I. 398/b—399/a. p.*)

Szilágyi Benjamin István művének Tolnai első sárospataki tanárságára vonatkozó részlete

Interea, dum haec agitantur passim in ecclesia et in publicis conventibus apud ipsum quoque illustrissimum principem partim scriptis, quae omnia haec referre nec licet, nec multum interest, partim viva voce variis contentioneibus, dominus Iohannes Tholnaeus impatiens irae, pro sua praetextata gravitate tanto severior factus, quanto sibi circa praeconceptam opinionem omnia praeter votum succedere videret, magis ac magis exarscit; quaerimoniis adversus ecclesiasticos apud seculares virum delatos artificio sub invidiae praetextu, divina dona apud se cohiberi et suffocari dictitans, multosque prope modum persuadens, longe vehementius invehitur. Subornat supplicibus libellis ac epistolis hinc inde sparsis quosdam fautores a latere illustrissimorum principum, quorum favorem sibi conciliaverat ut eorum intercessione provinciam adhuc scholae Patachiensis regendae vel potius inficiendae suscipere posset. Multorum precibus tandem ac intercessione illustris princeps, victus, functionem illam suscipiendi potestatem bonis conditionibus cum ecclesia componendis, publico mandato concessit.

Iam tum schola Patachiensis in partes divisa fuerat. Quidam ex studicis favebant ecclesiae cum Stephano Fövényesi rectore tunc scholae primario, innovationis, cuius probe conscius fuerat, propalatore ac osore maximo, et clarissimo ac insigniter erudito viro domino M. Davide Valerio, sacrosanctae theologiae et philosophiae in eadem illustri schola Patachiensi professore, gravissimo ex iudaismo superperiodibus annis Albae Iuliae Transilva-

norum per crebram conversationem excellentissimorum virorum domini Iohanni Henrici Alstedii, domini Henrici Bisterfeldii et domini M. Ludovici Piscatoris professorum in illustri collegio Albensi converso; quidam vero favebant Iohanni Tholnaeo nondum quidem in scholam introducto verum ex mandato illustris principis introducendo, flabellum adhibente intus Iohanne Benyei, intimo Tholnaei ac eiusdem societatis fautore, apud nobiles et studiosam iuventutem commendatore summo.

Post multas igitur ultra citroque habitas vexationes, propositis ab ecclesia superius octo conditionibus bona fide et proprio chirografo sese dominus Tholnaeus ad mandatum illustris principis adstringens, ad scholae regimen suscipiendum admittitur. Superioribus illis conditionibus posteaquam bona fide subscripsisset, anno salutis 1639 in scholam Patachiensem solenniter introducit, praesentibus ex parte illustris principis patroni ac maecenatis scholae Patachiensis munificentissimi generoso domino Georgio Csernel illustris principis Transsilvaniae aulae familiari consiliario et saepius in gravioribus negotiis a legationibus, generoso domino Thoma Debreczeni de Kiraly Darocza universorum honorum illustris principis in Hungaria existentium praefecto, generoso domino Andrea Klobusitzki eiusdem illustris principis aulae familiari et saepius exlegato, generoso domino Benedicto Bodor provitore bonorum arcis Patachiensis etc., ex parte vero ecclesiae praesentibus reverendo domino Stephano Miskolczi seniore dioeceseo Zempleniensi, reverendo domino Stephano Tholnaeo pastore primario ecclesiae Patachiensis, reverendo domino Iohanne Simandi ecclesiasta Uyhelienzi, reverendo domino Petro Tholnaeo et Paulo Arday eiusdem ecclesiae Patachiensis pastoribus, necnon civibus consultissimis eiusdem civitatis Patachiensis etc. Res profecto summa admiratione digna, tanti viri levitas et inconstantia eius, qui tam illustre specimen pietatis circumferebat secum, quod fidem aliquot horis ante introductionem ecclesiae datam in ipsa statim introductione violare non erubuerit. Superius enim sancte promiserat se nihil in scholis et ecclesiis Hungaricis innovaturum, nec scholas et ecclesias turbaturum, nec fidissimos ecclesiarum in Hungaria ministros amplius mordaci lingua laesurum. At sui et promissionis oblitus et fidei et conditionum crudelis contemptor, illico fidem rescidit. Scripserat is orationem satis prolixam (quam nobis quoque, dum in externas regiones ex illustri collegio Albensi studiorum gratia proficisceremur, Patachini commemorantibus perlegendam exhibuerat), cuius quidem orationis prima pars didactica fuit in thesi tolerabilis et satis elegans, prout eiusmodi thetica dissertationis occasio tulerat, ubi disserebat multum de ecclesiis bene constituendis et officio ministrorum, quibus cura ecclesiarum a Deo commissa fuisset. Verum in altera orationis parte, descendens a thesi ad hypothesin, satyricam prorsus et invectivam habuit orationem adversus ecclesias Hungaricas earumque ministros per varias exclamationes, erottheses, congeriem et incrementa, omne genus vitiorum calumniose in illos exponens; ebriosos, vintores, caupones, avaros, foeneratos, indoctos, zelo gloriae divinae carentes, sua tantum commoda, non piorum animas quaerentes, invidios, falsos doctores, superbos merosque mercenarios omnes ministros ecclesiarum Hungaricarum ad ravim usque clamitans. Non fuit aliquod genus criminis cuius non nos accusasset in satyrica oratione sua fidissimos verbi divini praecones in Hungaria, adeo ut omnes quicumque praesentes aderant, satyricam orationem mera vitia et convitia fuisse quoad posteriorem partem agnovissent. Multi cum horrore talia audientes vix linguam coercere potuerunt. Tantumdem fuisset ac si omnes ministri ecclesiarum in Hungaria extreme infames ac deperditae vitae homines aut plane gentiles extra veram Dei cognitionem existentes fuissent, adversusque illos pretio conductus calumniator et loquacissimus convitiator extitisset. Mirabantur omnes tanti hominis, qui tantam speciem pietatis prae se ferebat et Anglicanam propemodum sanctimoniam extrinsecus in verbis alias ostentabat, levitatem tantam ac tam levem inconstantiam, quod fidem quam paulo ante, priusquam introduceretur dederat, tam crassa facie rescindere palam non erubuerit. Reverendus dominus Miskolczi, senior ecclesiarum in comitatu Zempliniensi et inspector eiusdem scholae Patachiensis, tot calumnias a domino Tholnaeo in pastores ecclesiarum Hungaricarum effusas impune perferre nolens, extemplo petit orationem, quam fastuose praeclegerat sibi tradimonere Tholnaeum, ne tantisper munere suo fungeretur, donec illorum scelorum, quibus accusabat nos, conviceret omnes ecclesiarum ministros. Sed negat clarissimus dominus Tholnaeus suae orationis exhibitionem ad cuiuscumque tandem imperium, vel si tantopere cupiant ipsius orationem, se palam toti mundo typis impressam expositurum subinde iactabundus dicebat. Egressi e schola tragicae orationis auditores, reverendus dominus senior ecclesiasticus pro autoritate sibi commissa publicam instituit mox inquisitionem super calumniis adversus ecclesias Hungaricas in satyrica oratione profusis bona fide per legitimas attestaciones in catalogum colligendis pro futura cautela. Siquidem orationem ipsam dominus Tholnaeus exhibere nolle, indicit paulo post synodum. Reverendus dominus senior ecclesiasticus et rursus nomine totius ecclesiae petit orationem, sed negat vicissim. Provocatus in synodo honorifice ad disputandum, disputare quidem

coepit, sed limites honestae disputationis excedens, cum nimio fastu supramodum turgeret, desit in convitiis: praesidem synodi reverendum dominum Stephanum Tholnaeum rudem atque indoctum appellans, eumque se posse per integrum decennium docere affirmans.

Cum ita nihil proficit ecclesia, Tholnaeus interim pergit in officio, ut novus philosophus novusque theologus novam philosophiam novamque theologiam dictare incipit in schola Patachiensi. Antehac schola Patachiensis a maioribus nostris bene fundata, ut certas habuit leges et constitutiones ordinemque certum, ita classicos etiam auctores certos ac delectos habuit in singulis artibus et scientiis apud nos usitatis, ne auctorum diversitate studiosae iuventutis ingenia distraherentur aut confunderentur. Nimirum in grammaticis Gregorii Molnar rectoris quondam scholae Claudiopolitanae Elementa Grammaticae Molnaris pro feliciore puerorum captu per omnia, quantum per linguae diversitatem eidem quondam scholae Claudiopolitanae, postea vero pastoris ac praecipui reformatoris orthodoxae ecclesiae Varadiensis Elementa Grammaticae Graecae, ad methodum grammaticae et Philippi Melancthonis Maiorem Grammaticam, in Graecis vero Petri Caroli rectoris licuit, conformata. In rhetoricis post Erothemata Philippi Melancthonis, Emerici Petzelii, rectoris quondam scholae Comarominae, postea vero pastoris ecclesiae Ersek-Uyvariensis Isagogen Rhetoricam, et Keckermanni Maiorem Rhetoricam, in logicis post Dialecticam Philippi Melancthonis (tanquam communis reformatorem praeceptoris) et Lucae Lossii, Systema Logicum Keckermanni, communibus omnium scholarum Hungaricarum votis receptum et usitatum. In physicis Physiologiam Iohannis Mageri aut Systema Physicum Keckermanni. In metaphysicis Alstedii et Keckermanni Metaphysicam. In theologicis post Locos Communes Philippi Melancthonis Cathechesin Heidelbergensem, Ursinum et Trelcatium, Systema Theologicum Keckermanni, Compendium Theologicum Volebii et Vendelini in omnibus fere scholis Hungaricis pro locis communibus usurparunt. Verum dominus Iohannes Tholnaeus provinciam regendae scholae Patachiensis obtinens, una cum sua collega clarissimo domino Iohanne Benyei, omnes fere istos auctores classicos e manibus iuventutis coepit excutere, novosque auctores in scholis Hungaricis antea nunquam usitatos substituere. In theologicis enim antiquos auctores Ursinum Polanum, Schearpium, Bucanum, Trelcatium, Pareum, Volebium et Keckermannum, veluti compendia minus commoda, imperfecta, succo carentia et medullis nec statis accurate rem tractantia, plus nimio extenuans ac rejiciens, solam Amesii Medullam et eiusdem Casus Constantiae, theologiam quidem fatetur ingenua, subtili ac profunda cruditione plenam, sed obscuram nimis ac difficilem, nec tam pro tyronibus quam adultis et in theologica facultate iam bene exercitatis scriptam, supra modum posthabitis aliis omnibus, coepit commendare simulque docere; metaphysicam dari simpliciter negare, physicam vero Magiri, Keckermanni, Alstedii aliorumque peripateticorum vilipendere, meras nugas et mendacia esse, Keckermanni Logicam nil nisi meram confusionem inutilium subdivisionum, falsorumque canonum coactionem esse, bona conscientia illam doceri non posse, Rameam philosophiam ut perfectam et accuratissimam profiteri et mordicitus defendere. Humaniorum literarum, maxime vero purioris eloquentiae artis poeticae, linguarum studium parvi momenti esse, exercitia scholastica utriusque linguae in orationibus scribendis ac declamationibus olim in schola Patachia usitatis et nunc denuo gravi negotio reassumptis negligere, quin et psalmos in scholis antea latino idiomate, iuxta paraphrasin Bucani vel Andreae Spethe decantari solitos in vernaculam linguam mutare. Omnibus promiscue, qui humaniores literas vix etiam primis labiis degustarunt, novam artem concionandi iuxta praxin Anglicanam inculcare. Unice devotioni sacrae vacandum erat. Conveniebant singulis diebus in aedibus domini Tholnaii privatis quibusdam horis Anglicanae pietatis clientuli ad prolixas preces peragens velut horas canonicas. Immo priusquam introduceretur in scholam, in privato hospitio praeter ecclesiam communem peculiarem erigere ecclesiam, ita homines ad contemptum sacri ministerii ad se allicere, ut in schola sit etiam extra scholam, in conviviis et aliis conversationibus nimium in sanctimonia rigorem, acerbissimas reprehensiones adversus quoslibet cum execrationibus, diras maledictiones vel pro leviculo excessu exercere, si quis vel semel inebriaretur ignem inextinguibilem inferosque ipsi denunciare. In schola potissimum extremum hunc urgebat rigorem. Si qui partes ipsius tuerentur, suamque speciosam pietatem prae se ferrent aut ostentarent, eos prae caeteris amplecti et promovere. Susurrones ex parasitis quibusdam studiosis delatores Lyniflones inter studiosos alere sub aliqua spe pinguioris conditionis, qui occulte eorum exploratores essent, qui Tholnaeo minus favebant. Ita dominus Tholnaeus posthabitis omnibus tum scholae inspectoribus, tum vero quibusdam collegis, ipso quoque clarissimo domino Davide Valerio, viro in scientiarum genere et medicina exercitatissimo, qui cursum studiorum in academia Salmantica toto orbe celeberrima absolvens, praecipuas Hispaniarum, Galliae, Italiaeque academias perlustrans, divina tandem providentia Albam Iuliam delatus, ibidemque conversus, ab illustri principe in illustri gymnasio Patachiensi ad professionem theologiam philosophicam extraordinario stipendio collocatus fuerat,

despoticum agebat in schola rectorem. Idem ille Valerius, posteaquam penitus agnovisset effraenem licentiam et contumaciam Tholnaei, qua se omnibus opprimeret, rogatus aliquando sententiam in partiali synodo Patachini habita, quidnam ecclesiae faciendum esset cum ipso Tholnaeo, homine turbulento? respondebat breviter: incarceretur in schola iste nebulo, existimans eandem ecclesiis Hungaricis et reformatis, incarcerandi licentiam esse, atque in Salmantica aut etiam aliis academiis. Hinc ingentes mox oriuntur inter studiosos et rectores rixae, odia, simultates, mutua convitia. Tota schola scinditur in duas partes. Diversos dominus Tholnaeus conficit studiosorum catalogus; qui sibi favebant, illos in calalogum piorum recensebat, qui suis conatibus non usque quaque patrocinabantur aut se fortius ipsis opponebant, ut plerique maturioris ingenii et iudicii iuvenes, eos impios reputabat. Atqua ita studiosi inter se commisi, alii alios pios et impios vocitabant invicem ignominiose. Exinde postmodum oritur in schola dissidium ingens.

Res ad ecclesiasticum seniore[m] primo, postea vero ad illustrem principem defertur. Accidit interea ut puerum quandam in petulantia deprehensum in schola, clarissimus dominus Tholnaeus baculo, quem solebat gestare in manibus arundineo, non flagris caedere, qui fortuito laesus in latere, sive ex plagis, sive ex alio quovis morbo, eum in gravio[m]rem incidisset lectum, paulo post vita secessit. Cuius mortem domino Tholnaeo tanquam crudeli percussori omnes imputarunt. Hinc maius odium exurgit rursum. Varias tunc habitae fuerunt in schola, in ecclesia, apud illustrem quoque principem inquisitiones, disceptationes, consultationes super gravissimis excessibus domini Tholnaei, quarum pleraque exemplaria tametsi prae manibus habemus partim, partim vero ex archivis ecclesiasticis huc derivare possemus, attamen consulto omitimus, volentes alienam infirmitatem et fortuitum casum tegere potius, quam propalare. Pertaesi iamdudum fuerant studiosi novam Tholnaei philosophiam novamque theologiam, novos docendi modos, technometriam, continuas ad calalum dictationes et super vacaneas eiusmodi subinde variatas professiones audire. Se nihil proficere percipientes, ea quae olim didicissent, ex auctoribus receptis sensim ammittere, ex recentibus dictatis exiguum prorsus emolumentum capere, saepius ignare quid ipsi discerent, aut quid rectores docerent. Mera nempe fuit confusio, adeo, ut faceti quidam studiosi, dubitantes quidnam acturi essent in auditorio, excepta ordinaria professione domini Davidis Valerii, saepius integros librorum fasciculos secum in auditorum deportarent. Unde studiosi, praesertim acutioris ingenii, incipiunt ex thesi adversus Rameam aut Rameam peripateticam mixtam Tholnaei philosophiam disputare, acrius urgere subinde, accusare coram ecclesia et illustri principe, maxime quod ex privato quodam odio et rancore adversus quosdam studiosos acutiores levi tantum de causa aliquos eliminasset de schola ignominiose, contra nitentibus potiore ex parte primariis et seniore scholae. Atque ita dum perpetuas turbas excitaret in schola atque ac in ecclesia, visum est ecclesiae et illustris principis, ut honestam nactus vocatiensem ad ministerium ecclesiasticum emittatur. Exacto igitur triennio vel paulo amplius, variis dissidiis et contentionebus pleno in schola Patachiensi, multos e studiosis interea corrumpens et suae pietatis fascino ad se pellicens, tandem opera et commendatione soceri sui reverendi domini Gasparis Gelei pastoris et senioris Szikszoviensis honesta vocatione oblata, Miskolczinum abductus, pastoralis officio fungitur...

(*Szilágyi Benjamin István: Acta Synodi Nationalis. Kézirat a tiszáninneni ref. egyházkerület sárospataki nagykönyvtárában, 49—53. p.*)

JUHÁSZ GÉZA:

CSOKONAI ISMERETLEN FORDÍTÁSAI

I

1. Csokonai annyit dolgozott, hogy talán még a jövő századra is marad utána összehallóznivaló. Most két terjedelmes fordítását mutatom be; már amennyire tisztázódott a fordítás fogalma 1790. körüli irodalmunkban, mikor például *Ovidius Pyramus és Thisbé*-jének 8 első sorát 68 sorra duzzasztotta Csokonai. Később is szuverénül bánt eredetijével. A másik mű már jóval hübb tolmácsolás, *Kotzebue* egy 1791-es pesszimista versét ülteti át, de ez is úgy viszonylik az eredetihez, mint a hús-vér valóság, a meleg élet a röntgenfölvételhez.

A két költemény problémája merőben más. *Pyramus* széphistóriája most bukkan föl először, egy Hódmezővásárhelyen őrzött kéziratos kötetből; *Kotzebue Kétségbeesés-e* viszont már majd félszázada megjelent nyomtatásban, de a burzsoá irodalomtudomány